

УДК:745.5(575.2)(04)

Султаналиева Назира Ишенбековна

Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Тарых жана чөлкөм таануу институтунун
Кыргызстан тарыхы кафедрасынын доценти, т.и.к

КЫРГЫЗДАРДАГЫ ЧИЙ ЧЫРМОО ӨНӨРҮ ЖАНА САЛТТУУ БУЮМДАР

Султаналиева Назира Ишенбековна

доцент кафедры Истории Кыргызстана Института истории и регионоведения
Государственного университета имени Жусупа Баласагына, к.и.н.

**ИСКУССТВО ПЛЕТЕНИЯ ЧИЕВЫХ ЦИНОВОК У КЫРГЫЗОВ
И ТРАДИЦИОННЫЕ ПРЕДМЕТЫ**

. Sultanalieva Nazira Ishenbekovna

associate professor, Department of History of Kyrgyzstan, Institute of History
and Regional Studies, State University named after Zhusup Balasagyn, candidate
of Historical Sciences

**THE ART OF WEAVING CHEE MATS AMONG THE KYRGYZ PEOPLE
AND TRADITIONAL THINGS**

Аннотация: Чарбанын жаңы формаларына өтүүгө байланыштуу, кол өнөрчүлүктүн тиричиликтеги ролу да өзгөрүлө баштады. Бирок кылымдардан бери муундан муунга, атадан уулга, энесинен кызына өтүп келе жаткан кыргыздардын кол өнөрчүлүкүнүн негизги салттары сакталды. Мындай кыргыз уздарынын колунан жаралган кооздуктардын бири – чийден жасалган буюмдар.

Чийден жасалуучу жасалгаларына кетчү материалдардын эң негизгиси бул чий. Кыргызстандын дээрлик баардык аймактарында өсөт. Чий суусу аз, кургакчыл, жарым чөлдөрдө өскөн өсүмдүк. Чий кыян түшчү тоолордун этегине, коксулардын ичине өсөт. Көчмөндөрдүн, анын ичинде кыргыздардын көчмөн чарба жүргүзгөн мезгилиндеги негизги турак-жайы боз үйдүн ички жасалгаларынын негизгиси чий жасалгалары, кол өнөрчүлүктүн эн сонун үлгүсү. Боз үйдүн чий жасалгаларына канат чий, чыгдан, эшик чий, чыгдан чий жана төтөгө кирет. Негизинен боз үйдүн чий жасалгалары аты аталып тургандай чий өсүмдүгүнөн жасалат.

Негизги сөздөр: боз үй жасалгалары, чий, чий чырмоо, канат чий, эшик чий, орнамент

Аннотация: В связи с переходом к новым формам ведения хозяйства стала меняться и роль ремесел в повседневной жизни. Однако основные традиции кыргызских ремесел, передаваемые из поколения в поколение, от отца к сыну, от матери к дочери, сохраняются на протяжении веков. Одной из самых красивых вещей, которые кыргызские мастерицы создают являются изделия из циновки.

Самым важным материалом для изготовления из циновки украшений является чий. Произрастает практически во всех регионах Кыргызстана. Растение, произрастающее в засушливых полупустынных районах с небольшим количеством пресной воды. Росинка растет у подножия гор и в дуплах деревьев. Главным украшением интерьера юрты — главного жилища кочевников, в том числе у кыргызов, в период кочевого земледелия, является использование декоративных элементов, являющихся прекрасным образцом мастерства. Декоративными элементами юрты являются крыло, дверь, дверная коробка, дверная рама и дверь. По сути, украшения юрты «чий» изготавливаются, как следует из названия, из растения «чий».

Ключевые слова: украшения юрты, циновка, плетение из циновки, канат чий, дверная циновка, орнамент.

Abstract: In connection with the transition to new forms of farming, the role of crafts in everyday life began to change. However, the main traditions of Kyrgyz crafts, passed down from generation to generation, from father to son, from mother to daughter, have been preserved for centuries. One

of the most beautiful things that Kyrgyz craftswomen create are mat products. The most important material for making mat decorations is chiy. It grows in almost all regions of Kyrgyzstan. A plant that grows in arid semi-desert areas with little fresh water. Rosinka grows at the foot of the mountains and in tree hollows. The main decoration of the interior of the yurt - the main dwelling of nomads, including the Kyrgyz, during the period of nomadic agriculture, is the use of decorative elements, which are a wonderful example of craftsmanship. The decorative elements of the yurt are the wing, door, door frame, door frame and door. In fact, the decorations of the yurt "chiy" are made, as the name suggests, from the plant "chiy".

Keywords: yurt decorations, mat, mat weaving, chiy rope, door mat, ornament.

Кыргыздардын элдик колдонмо искусствосу бай, ар түрдүү, өзгөчө кооз да, ошону менен бирге эле күндөлүк турмушка, чарбага тыгыз байланышкан. Анын өзгөчөлүгү мал чарбачылыгы басымдуулук кылган көчмөндүү турмуштун бөтөнчө шарттарында жатат. Чарбанын жаңы формаларына өтүүгө байланыштуу, кол өнөрчүлүктүн тиричиликтеги ролу да өзгөрүлө баштады. Бирок кылымдардан бери муундан муунга, атадан уулга, энесинен кызына өтүп келе жаткан кыргыздардын кол өнөрчүлүкүнүн негизги салттары сакталды. Мындай мындай "жез оймок" кыргыз уздарынын колунан жаралган кооздуктардын бири – чийден жасалган буюмдар.

Чийден жасалуучу жасалгаларына кетчү материалдардын эң негизгиси бул чий. Кыргызстандын дээрлик баардык аймактарында өсөт. Чий суусу аз, кургакчыл, жарым чөлдөрдө өскөн өсүмдүк. Чий кыян түшчү тоолордун этегине, кокулардын ичине өсөт. Чий жазында чыгып, күзүндө катыйт (бышат). Чий катыды деп айтылышынын себеби, чий үч-төрт муундан турат. Чий көк кезинде ошол муундары бириккен жер муунагы сүт болот. Бышканда сүт муунактары катыйт. Муунак катыганы чий жулганда ошол муунак үзүлбөй калат, ошондон билинет. Жазында мурдагы жылы калган дүмүрүнөн (тамырынан) өсүп чыгат. Жай жаанчылдуу болсо чий жоон, узун болот. Чий катып, бышкан кезинде узундугу 2-2.5 метрге чейин жетет. Бирок акыркы кездеги этнографиялык экспедицияларда уздардын көбү чийлердин кичирейип жана ичкерип кеткенин, 1-15 метрге чейин эле болуп, туяк көбөйүп кетип, тебелеп чийди өстүрбөй жатканын баса белгилеп жатышат. [6] Чий камышка окшош келет, бирок андан ичкелиги, кургакта өскөндүгү менен айырмаланат. Ошондуктан эл арасында "камыш

өзүн чий ойлойт, бака өзүн бий ойлойт" деген сөз бар. Мындан чийдин сапаты камыштан жогору тураарын билсек болот.

Чий тартуу чий жасоонун эң алгачкы жана эң оор этабы. Чийди каалаган эле адам жула албайт. Чий тартууга белгилүү өлчөмдөгү күч жана эң негизгиси ык талап кылынат. Ошондуктан чийди көпчүлүк учурда эркектер тартышат. Бирок чийди эркектерден кем калбай жулган аялдар да кездешет. Азыркы мезгилде «чий август айынын аягынан сентябрь айынын ортосуна чейин тартылат». Кээ бир кол өнөрчүлөрдүн пикиринде «август, сентябрь айлары чий жулууга эрте, бул мезгилде чийдин каны кача элек болот, чий октябрь, ноябрь айларында качып, кургап калат жана чийге убал болбойт». Чийди көбүнчө жаан жаагандын эртеси, жумшарып калганда тартса жеңилерээк болот. Азыр көбүнчө аттиш менен эле кесип келишет экен же түз туруп эле тартышат. Муну чийдин мурункудай бийик, узун өспөй калганы менен түшүндүрүштү. "Чий түбүндө чылгый кайыш" деп табышмактарды да айтышкан. Себеби чийди жулуп жатканда кайыштай чоюулуп жылан оролуп жатат экен да [13].

Чийди тартууда унаа керек. Чогулган суу чий абдан оор болот, ошондуктан чийге ат, эшек, машинасы барлар машина менен чий тартылчу жерге барышат. Негизинен Ысык-Көл аймагынын чийчилери чийди ушул эле райондун Кызыл-Туу, Кара-Коо, Бар-Булак, Шор-Булак айылдарынан, Балыкчы шаарынын тегерегинен, Кочкор районунан, Орто-Токойдон, Боомдон тартышат. Бир боз үйдүн жасалгасына 200 кг суу чий кетет. Чий тартуу учурунда чийдин узундарын, жоондорун тартуу керек. Чийди жулбай оруп алса дагы болот, бирок орулуп алынган чий эшик чийдин үстүнкү бөлүгүн, төтөгө токуганга гана жарайт. Орулган чий канат чийдин, эшик

чийдин астынкы бөлүгүн, чыгдандын, кийиз чийдин жасалышында колдонулбайт. Жулунган чий тамыры менен болот да, чийдин тамыры чий жасалгаларынын баштарынын бекем болушуна да согуп жатканда жиптин жакшы токтошуна да ыңгайлуу. Тартылып келген чийди бир айдай көлөкөдө кургатышат. Боо боо кылып таңгактап келип, жазып кургатат. (сүрөт 1.) Болбосо быкшып кетет. Бир айдан кийин чийди кабыгынан аарчып, тазалай баштайт. Муну “чий актоо” деп аташат. Тазаланган чийлерди тегиздейт эки башын, баштарын балта менен балталап, кыркат[7].

Чий арчылып бүткөн сон иштетүүгө даяр. Чий токуу үчүн атайын жасалган станок керек. Чий станогун деп чийчилер атап коюшат. Анын мурунку мезгилде кандайча аталганы унутулган, этнографиялык экспедиция убагында чийчилердин көпчүлүгүнөн сураштырып чий станогунун баштапкы, нукура атын биле албадык. Бир гана Ысык-Көл облусунун Тоң районундагы атактуу боз үйчүлөрдүн айылы Кызыл-Туу айылынан гана чий согуу станогун “*темгек*” деп аташаары тууралуу маалымат ала алдык. Станокту “*темгектеп*” (из салып) даярдап алышат[12]. Чий станогун жыгачтан жасалат. Эки бөлүктөн турат: биринчиси эки буту, экинчиси үстүндөгү узун таягы. Чий станогунун бирдиктүү түзүлүшү жок, бирок негизинен Кыргызстан боюнча бирдей. Согула турган буюмдун жазылыгына, узундугуна жараша узун, туурасы өзгөрүшү мүмкүн. Кандай болгон күндө дагы чий станогун бүгүнкү күндө чий токууда кеңири пайдаланылат. Чий станогунун баардык айылдык кишилер жасай алышат. Чий станогунун үстүнө ташка оролгон жиптер аралыгы 10-15см болуп саналат. Жип оролуучу таштар бирдей өлчөмдө болуусу керек. Таштар жип турүүгө ыңгайлуу сүйрү, салмагы 100-150 грамм болушу керек. Таштар оор болсо чий бырышып калат, тескерисинче женил болсо чий бош болуп калат. Таштын саны чийдин туурасына жараша болот. Мисалы: Туурасы 1.5метр канат чийге ийирген таштарын кошуп жип аралыктары 10см болот десек 17 жуп таш (34 таш) керектелет. Жип оролгон таштарды тизип буткон сон чий куруу деп аталган чий токуу этабы аяктайт. Эми кароозун токуйт, алгач кароозуна чийди жип менен чымын канат кылып чы-

рмап алабыз. Карооз салууда чийлер жоон болсо экиден бир чырмалат, эгер ичке болсо үчтөн бир чырмалат. Жалпы кароозго чырмалган чий 16-20 чий болот бириктирилип чырмалганын эсептесек 6-8 чий болот. Карооз чийдин башталышы жана бышыктык үчүн салынат. Кароозго чырмалып салынган чийлердин саны канча көбүрөөк болсо ошончо жакшы көрүнөт жана бышык болот. Карооз (эң баштапкы жиби) аталышын Түндүк Кыргызстанда гана кездештире алдык.[10]

Чий жасалгасына колдонулчу материалдардын бири бул жүн. Жүн чийге орнамент тушүрүш үчүн, аламач чийге чийди чырмаш үчүн жана жип даярдаганга керектелет[3]. Жүн болбосо чий жасалгасын оймо түшүрүп кооздоо мүмкүн эмес. Жүн тандоодо анын түсү дагы эске алынышы керек. Жүндүн өңү ак болушу зарыл, андай болбосо жүн боё этабында жүндүн түсү өзгөрүп кетиши мүмкүн. Кара түстөгү жүн кээде боёлбостон эле пайдаланылат. Негизинен азыркы мезгилде химиялык, даяр сатып алынган боёкторду эле колдонушат. Табигый боёкторду колдонушкан уздар да кездешет. Алар темирдин датты – кызгылт өң, пияздын кабыгы – сары, ышкын түп – кочкул кызыл түс берээрин айтышты. [11] Жүндү көбүнчө ачык түстөргө: кызыл, жашыл, көк, сары-кызыл ондорго боёшот.

Чий жасалгаларына керектелүүчү материалдардын негизгилеринин бири жип. Чий токууда жип негизги ролдо. Жип менен чийлерди бири-бирине жабыштырат. Жип азыркы учурда деле айылда колго ийрилет жана сатылып алынат. Жүн узун болушу керек, кылдуу кылчык жүн жарабайт. Жип ийирүүдө жүн сабалбайт, жуулбайт. Жүн чыбаш боюнча ийрилиши керек.

Чийдин жасалышынын түрлөрү. Көчмөндөрдүн, анын ичинде кыргыздардын көчмөн чарба жүргүзгөн мезгилиндеги негизги турак-жайы боз үйдүн ички жасалгаларынын негизгиси чий жасалгалары, кол өнөрчүлүктүн эн сонун үлгүсү. Боз үйдүн чий жасалгаларына *канат чий*, *чыгдан*, *эшик чий*, *чыгдан чий* жана *төтөгө* кирет. Негизинен боз үйдүн чий жасалгалары аты аталып тургандай чий өсүмдүгүнөн жасалат.

Чий жасалгаларынын маанилүү жана негизгиси канат чий. Канат чий бул боз үйдүн керегелеринин сыртына тартылат. Канат чийдин боз үйдөгү негизги милдети жасал-

га, кооздук жана кандайдыр бир денгээлде сууктан коргоочу милдетти аткарат, шамалдан коргоочу ролу да жогору, себеби кийгизге караганда чий жылуулукту абдан жакшы сактайт жана чанды боз үйдүн ичине оной менен кийирбейт. Канат чий өзү жайганда көлөмдүү болгону менен өтө женил жашоого ыңгайлашкан, көчүүгө, жүктөөгө ылайыкташкан буюмга айланат. Канат чий эки канаттан турат, бул шарт боз үйдүн көлөмүнө көз каранды болбостон аткарылат. Канат чийдин эки канаттан турушу айныгыс шарт болсо да, бирок канат чийдин узун, туурасынын көлөмү боз үйдүн канча баш болушуна байланыштуу [15.25]. Мисалы: жетимиш беш баш үйдүн канат чийинин ар биринин узундугу 9.30-9.5 метр, экөө биригип 18.50-19.00 метр. Туурасынын узундугу 1.50-1.55 метр. Канат чий жасалуу чебердигине, орнамент түшүрүлгөнүнө же түшүрүлбөгөнүнө карата бир нече түргө бөлүнөт. Биринчиси *оймолуу канат чий*, экинчиси *аламач канат чий*, үчүнчүсү *актай канат чий*. Чылк чырмалган канат чий актай болбойт, чийдин ачык жери калбайт, баардык жерине жүн чырмалат. Канат чийдин бул түрүн жасоо абдан оор, көп эмгекти талап кылат, ошондуктан бул түрдөгү канат чийди кол өнөрчүлөр (чийчилер) өтө сейрек жана өзгөчө учурларда, атайын талап менен гана согушат [14]. Бирок көп эмгекти, убакытты, көп материалды талап кылса да чылк чырмалган орнаменттүү канат чий бүткөндөн кийин өтө кооз болуп, боз үйдүн ички көрүнүшүн жасалгалуу көрсөтөт. Чылк чырмалган чийди жасоо ар бир эле кол өнөрчүнүн (чийчинин) колунан келе бербейт. Кочкор өрөөнүндөгү Кара-Суу айылындагы Бектурова Жуман апа канат чийге “омуртка” оюусун салып чырмаган [5] (сүрөт №2). Канчалаган мээнетти талап кылган Жуман апанын соккон канат чийи 30 жылдан ашса да күнү бүгүнкүдөй сакталган жана кол өнөрчүлүктүн эң жогорку үлгүсү катары да карасак болот. Нарын облусунун Ат-Башы районунун Кызыл-Туу айылындагы уз Баялиева Зейнеп апа да боз үй көтөргөн чебер уздарга кирет. Боз үйдүн ички жасалгаларынын баарын салтуу кол өнөрчүлүктүн түрлөрүн колдонуп, кийиздерин, терме боочуу жасалгаларын, чий чырмакчылыкты да ийине жеткире узданган. Канат чийге көбүнчө “мүйүз оюмдарын” салган [4] (сүрөт №3).

Уздун келини Айзат да бул салттуу өнөрдү улантып чий чырмап, өрмөк согуп, шырдак жасап келүүдө. [9] Мындан тышкары канат чийге уздар адатта “табак оюмун”, “омуртка оюмун”, “салбай оюмун” салып чырмашат [2.165]. Канат чий боз үйдүн жасалгасынын негизгилеринен жана ал үч түргө бөлүнөт: орнаменттүү канат чий, аламач канат чий, актай канат чий болуп [8].

Боз үй чий жасалгаларынын бири *эшик чий*. Эшик чий боз үйдө эшиктин милдетин гана аткарбастан, бул өзүнчө кооздук. Эшик чий чийден жасалат. Эшик чийдин сырты кийиз менен канталанат. Эшик чийди шарттуу үчкө болуп койсок болот. Биринчиси астынкы эшик бөлүгү, экинчиси үстүнкү оймолонгон бөлүгү, үчүнчү кийиз менен капталган сырткы бөлүгү. Эшик чийдин бул бөлүгү негизинен актай болот, кароозу чийге көк чырмалып салынып же табылгы салынат. Алдынкы бөлүгү эшик чийдин моюн деп аталган бөлүгү менен аяктайт. Моюн деп аталышынын себеби эшиктин алдынкы бөлүгү аяктап жатканда туурасы 40 см чейин кыскарат. Моюндун узундугу 20-30 см Эшиктин алдынкы бөлүгү көк (чий токууга даярдалган тери) менен токулат [1.239]. Көк бул эшик чий токуга даярдалган малдын териси. Көк эчкинин, койдун, кийиктин, торпоктун, топоздун мамалыгынын терисинен даярдалат. Булардын ичинен табууга женил болгонуна байланыштуу эчкинин жана койдун териси кенири пайдаланылат. Койдун терисине караганда эчкинин териси бышык болот. Алгач туздалбаган терини сууга жибитип, 2-3 күнгө коюп коёт, жыдытып, керип, андан соң көктү 1-1.5 см кылып кайчы, маки менен тилип чыгат. (сүрөт 4)

Эшик чий карооз канат чийден айырмаланып көк менен чырмалып токулат. Бул ыкма эшик чийдин жерге тийген аягынын бышык болушуна арналган. Себеби эшик чийдин аягы дайыма жерге тийип, сүрүлүп турат. Көк кургаганда чий менен кошулуп катып калат. Эшик чийдин алдынкы бөлүгүнө жип эки четине гана колдонулат. Таштарга көктөр оролуп чий станогунан канат чийдегидей салынат. Эшик чийди көккө салууда бир канча түргө бөлсөк болот. Биринчи таңдайлаш - эки көктү бири-бирине жакын аралыкта кармап токуу. Экинчи - көктөрдү жалгыздан, аралыгын алыс салуу. Кийинкиси - өрмө,

жиптей кылып токуу. Төртүнчүсү - ар кандай фигураларды туш уруп токуу. Эшик чий аяктап жатканда дагы карооз салынат. Кароозго боо тагылат[5]

Көп түйшүктү, убакытты, чыдамкайлуулукту талап кылган кыргыздын кайталангыс чий чырмоо өнөрү да тилекке каршы

акыркы мезгилде өзгөрүүгө учурап жатат. Көздүн жоосун алган орнаменттердин ордун атай чийлерди гана согуу басымдуулук кылып келе жатат. Биз мындай кол өнөрчүлүктүн баалуу түрүн жоготпостон бекем сактап, муундан муунга өткөрүп беришибиз керек.

Адабияттар:

1. Акматалиев А. Кыргыздардын уз-усталары. Б.1997.239 -бет.
2. Акматалиев А. Кыргыздын колдонмо – жасалга өнөрү. Фрунзе, 1989.165-бет
3. Боз уй кыргыз архитектурасынын башаты// «Эркин Тоо».Б.2006.№6
4. Информатор: Баялиева Зейнеп Байалиевна. 1944 ж.т. Нарын облусу, Ат – Башы району, Кызыл – Туу айылы. Карасакал уруусу
5. Информатор: Бектурова Жуман 1937 ж.т. Нарын облусу. Кочкор району. Кара Суу айылы. Моңолдор уруусу
6. Информатор: Дуйшембиева Эльмира. 1966 ж.т. бугу уруусу. Ысык – көл облусу, Түп району, Талды суу айылы.
7. Информатор: Жапарова Бактыгул. 1975 ж.т. Ботугур уруусу. Тоң району, Кызыл Туу айылы
8. Информатор: Кетренова Зияш. 1943 ж.т. Каттаган уруусу. Тоң району, Кызыл Туу айылы.
9. Информатор: Мамбетказиева Айзат Көчкөнбаевна.1983 ж.т. Нарын облусу, Ат – Башы району, Кызыл – Туу айылы. Карасакал уруусу, бек-бото
10. Информатор: Рыскелдиева Айгул 1980 ж.т. Тоң району, Кызыл Туу айылы. Асип уруусу
11. Информатор: Токсонбаева Күлбар. 1959 ж.т. Ботугур, Эшкулу уруусу. Тоң району, Кызыл Туу айылы.
12. Информатор: Үмөрбеков Куттубек 1968 ж.т. Каттаган уруусу. Тоң району, Кызыл Туу айылы
13. Информатор: Чекелова Роза. 1950 ж.т. Кызылбек тукуму, тооч уруусу. Ысык – көл облусу, Түп району, Талды суу айылы
14. Информатор: Касымалиева Гүлжамал. 1956 ж.т. Беш күрөң уруусу.Нарын облусу, Кочкор району, Кара суу айылы
15. Нусупов.Е.Архитектурные памятники Киргизии.Ф.1971.25 беттер.

Сүрөт 1. Тартылып келген чийлер. Тоң району, Кызыл-Туу айылы. Чырмакчы Кетренова Зияш.

Сүрөт 2. Канат чий. Нарын облусу. Кочкор району. Кара-Суу айылындагы Бектурова Жуман апанын чырмаган чийи

Сүрөт 4. Нарын облусу. Кочкор району. Кара-Суу айылындагы Бектурова Жуман апанын чырмаган эшик чийи, көктөлүп токулган.

Сүрөт 3. Нарын облусу. Ат-Башы району. Кызыл-Туу айылындагы чебер уз Баялиева Зейнеп апанын соккон канат чийи.

Сүрөт 5. Чоң Алтай: Россия-Кыргызстан 2021 Эл аралык этнографиялык экспедициянын мүчөлөрү: Абдиева Айша, Тентигул кызы Назира, Момунбаева Назира, Султаналиева Назира, Мамытова Алтынай, Бообек уулу Болот Кочкор районундагы Кара-Суу айылындагы уз чебер Бектурова Жуман апа менен (солдон оңго)